

Elżbieta Kwiecińska

Krzemieniec

Miasta wielu religii.

Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej,
pod redakcją Melchiora Jakubowskiego, Maksymiliana Sasa
i Filipa Walczyny, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2016, s. 92-97.

Krzemieniec

Pierwsze wzmianki o Krzemieńcu pochodzą z 1069 r., kiedy gród ten poddał się Bolesławowi Śmiałemu, ciągnącemu do Kijowa. W 1431 r. książę Świdrygiełło nadał Krzemieńcowi prawa miejskie. Miasto zawdzięcza rozkwit królowej Bonie, która zapewniła mu liczne przywileje. Na jej cześć jedna z dzielnic Krzemieńca nosi nazwę „Bonówka”, a wznosząca się ponad nim góra z ruinami zamku nazywana jest Górą Bony (ryc. XXVII). Krzemieniec został doszczętnie zniszczony w trakcie powstania Chmielnickiego w 1648 r. przez Kozaków dowodzonych przez Maksyma Krzywonosą. Od tamtej pory zamek na Górze Bony nie podniósł się z ruiny. Jednakże Krzemieniec i okolice rozwijały się – przybywało świątyń, co może świadczyć o wzroście liczby ludności i stosunkowej zamożności mieszkańców. W 1604 r. w dekanacie krzemienieckim znajdowało się 10 kościołów parafialnych, a w 1772 r. było ich już 15 oraz 9 kościołów filialnych¹, w tym w samym Krzemieńcu 5 świątyń głównych i 3 pomocnicze².

Okres świetności miasta to lata działania Liceum Krzemienieckiego: 1805–1832. Był on wtedy nazywany „Wołyńskimi Atenami”. Obok Wilna stanowił drugie ważne centrum kształcenia polskich elit w zaborze rosyjskim. Liceum zostało zamknięte w ramach represji po powstaniu listopadowym. Od tamtego czasu miasto zaczęło tracić na znaczeniu³. Tak opisywano je w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*: „Dziś jest to jedno z najlichszych miast powiatowych Wołynia, zamieszkane głównie przez Żydów, trudniących się wolnym handlem i przemycaaniem towarów, do czego bliskość granicy austriackiej bardzo zachęca, i przez niezbędne władze powiatowe”⁴. W latach osiemdziesiątych XIX w. Krzemieniec zamieszkiwało 12 617 osób, w tym 1021 przedstawicieli szlachty (8,1%), 71 duchownych (0,6%), 409 kupców (3,2%), 9088 mieszczan i cechowych (72%), 1950 wojskowych (15,5%) i 78 innych (0,6%)⁵.

W 1920 r. z inicjatywy Józefa Piłsudskiego odnowiono działalność Liceum Krzemienieckiego, co przyczyniło się do rozwoju społeczno-kulturalnego miasta. Wedle spisu powszechnego z 1921 r. Krzemieniec zamieszkiwało 26 068 osób, w tym: 11 433 rzymskich katolików (44%), 7984 prawosławnych (30,6%), 23 ewangelików (0,1%), 8 grekokatolików (0,03%), 6616 osób wyznania mojżeszowego (25,2%), 4 bezwyznaniowców (0,01%)⁶. Tak duża dysproporcja między liczbą prawosławnych i grekokatolików jest związana z wcześniejszą przynależnością terytorialną Krzemieńca do zaboru rosyjskiego, gdzie Cerkiew grekokatolicka została zdelegalizowana i przymusowo wcielona do rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. Podział narodowościowy nie pokrywał się

¹ B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2012, s. 79.

² Tamże, s. 57.

³ G. Rąkowski, *Wołyń*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 1, Pruszków 2005, s. 362–367.

⁴ F. Sulimierski, *Krzemieniec*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 4, Warszawa 1883, s. 776.

⁵ Tamże.

⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 i innych źródeł urzędowych*, 9: *Województwo wołyńskie*, Warszawa 1923, s. 25.

Mapa 14. Krzemieniec na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. cerkiew garnizonowa; 2. synagoga (obecnie dworzec autobusowy); 3. cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego; 4. monaster pw. Objawienia Pańskiego (dawny klasztor Reformatów); 5. kościół licealny (dawny klasztor Jezuitów, obecnie sobór pw. Przemienienia Pańskiego); 6. sobór pw. św. Mikołaja (dawny klasztor Franciszkanów); 7. kościół parafialny; 8. cerkiew pw. Narodzenia NMP

z wyznaniowym: 12 244 osoby zadeklarowały narodowość polską (47%), 6915 rusińską (26,5%), 6397 żydowską (24,5%), reszta (2%): 352 rosyjską, 121 czeską oraz 12 niemiecką, 9 białoruską, 4 litewską, 4 łotewską, 3 rumuńską, 2 ormiańską, 1 czarnogórską, 1 grecką, 1 gruzińską, 1 osetyńską, 1 serbską⁷. W 1939 r. miasto liczyło już 24 000 mieszkańców⁸.

W czasie II wojny światowej Krzemieniec był miejscem okrutnych mordów. W czerwcu 1941 r. NKWD przed wycofaniem z miasta wymordowało kilkuset polskich i ukraińskich więźniów. W lipcu 1941 r. Niemcy dokonali egzekucji na 2500 mieszkańcach, w tym zamordowali ok. 30 profesorów Liceum Krzemienieckiego⁹. W lipcu 1942 r.

⁷ Tamże.

⁸ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 362–367.

⁹ Tamże.

próbowano rozpocząć eksterminację getta żydowskiego, jednak Żydzi stawili zbrojny opór. W getcie znajdowali się Żydzi z Krzemieńca razem z kilkoma tysiącami innych, zwiezionych z okolicznych miasteczek. Ostatecznie w sierpniu 1942 r. zabito 15 000–19 000 Żydów. Aby uniemożliwić im ukrycie się, cały teren getta podpalono. Przeżyło tylko 14 osób¹⁰.

W okresie rzezi wołyńskiej (masowych mordów na Polakach dokonanych przez bojówki OUN-UPA) z 1943 i pierwszej połowy 1944 r. w Krzemieńcu miały miejsce pojedyncze morderstwa – bezpieczeństwo zapewniały stacjonujące nieopodal miasta wojska węgierskie i niemieckie. Zwożono tu również rannych i ocalałych z okolicznych wiosek, m.in. Dederkał Wielkich, Kut, Szumska, Uhorska. Kwaterowano ich głównie w kościele licealnym i pustym wtedy więzieniu. W marcu 1944 r., gdy Niemcy wycofywali się z Krzemieńca, Polacy zorganizowali trzy punkty samoobrony: w kościele licealnym, w dwupiętrowym budynku przy ul. Kościelnej i dawnej żydowskiej szkole przy ul. Pierackiego. Gromadzono się tam na noc, barykadowano, a uzbrojeni członkowie samoobrony pełnili strażę. Dawna żydowska szkoła służyła także jako punkt obserwacyjny: z jej najwyższego piętra wypatrywano sygnałów świetlnych od straży na zachodnich obrzeżach miasta na wypadek napadu UPA, do którego ostatecznie nie doszło¹¹. Po zakończeniu II wojny światowej Polacy mieszkający w Krzemieńcu wysiedleni zostali w ramach akcji „repatriacyjnej”. Według ostatniego spisu z 2011 r. obecnie w Krzemieńcu mieszkają 21 624 osoby¹².

Kościół pw. św. Stanisława

Parafialny kościół rzymskokatolicki wybudowano w latach 1853–1857 dzięki składkom wiernych. W środku znajduje się pomnik Juliusza Słowackiego – z napisem „Niech żywi nie tracą nadziei!” – autorstwa Wacława Szymanowskiego. Jest to przedstawiająca poetę płaskorzeźba z brązu, osadzona w marmurze. Wykonana została w Paryżu i w 1909 r., podczas uroczystości z okazji stulecia urodzin Juliusza Słowackiego, umieszczona w kościele po jego lewej stronie. Znajduje się tutaj również konfesjonał pochodzący z kościoła licealnego¹³.

Po II wojnie światowej był to jedyny kościół rzymskokatolicki na Wołyniu, którego nie zamknięto¹⁴. Dziś odprawiane są tutaj msze polsko-ukraińskie: liturgia – po polsku, a kazania – po ukraińsku.

Kościół Jezuitów pw. św. św. Ignacego Loyoli i Stanisława Kostki

Rzymskokatolicki zespół klasztorny w Krzemieńcu został zbudowany w pierwszej połowie XVIII w. według projektu o. Pawła Giżyckiego, z fundacji książąt Wiśniowieckich. Po likwidacji zakonu w 1773 r. pojezuicka świątynia stała się kościołem parafialnym. Od założenia Liceum Krzemienieckiego w 1805 r. aż do jego likwidacji w 1832 r. pełnił funkcję kościoła licealnego, do którego młodzież przychodziła modlić się przed

¹⁰ R.D. Doktor, *Kremenets history*, 2011, http://kehilalinks.jewishgen.org/kremenets/General_information_on_Kremenets/rusandpol.htm#_Toc503170027 (dostęp: 22 I 2014).

¹¹ W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, 1, Warszawa 2008, s. 478–481.

¹² V. Kubijovyč, *Kremenets*, [w:] *Encyclopedia of Ukraine*, 2, 1989, <http://www.encyclopediainukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CK%5CR%5CKremenets.htm> (dostęp: 22 I 2014).

¹³ *Krzemieniec*, red. W.J. Kowalów, Biały Dunajec–Ostróg 2005, s. 14–15.

¹⁴ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 376–377.

lekcjami. W 1832 r. przejęła go Cerkiew prawosławna. W okresie II Rzeczypospolitej ponownie funkcjonował jako kościół katolicki. W tym czasie w miejscu obecnego obszernego placu przed kościołem stał rząd okazałych, murowanych willi o spadzistych dachach i drewnianych balkonach¹⁵. Po aneksji Wołynia przez ZSRR i włączeniu go do Ukraińskiej SRR w kościele urządzono salę sportową. Po upadku ZSRR został on przekazany Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej i zaadaptowany na **sobór pw. Przemienienia Pańskiego**.

Il. 37. Krzemieniec. Dawny klasztor Jezuitów

Dawny kościół licealny stanowi centralny element zespołu gmachów pojezuickich, którego rzut przypomina założenia pałacowe. Ustawiony na zboczu kompleks wyraźnie góruje nad miastem (ryc. XXVII). Kościół jest trójnawową bazyliką, zaprojektowaną na rzucie prostokąta z transeptem, dwiema zakrystiami i dwiema czterokondygnacyjnymi wieżami. Z zewnątrz jej dekorację stanowią pilastry, belkowania i gzymsy, prostokątne wnęki, trójkątne i półkoliste frontony oraz portal z krzywoliniowym naczółkiem. Wewnątrz kościół posiada sklepienie kopułowo-krzyżowe, oparte na sześciu filarach. Niestety, nie zachował się wystrój wnętrza. Pochodzące z niego trzy obrazy znajdują się w rzymskokatolickim kościele parafialnym pw. św. Stanisława¹⁶.

Kościół Franciszkanów pw. Wniebowzięcia NMP (ryc. XXVII i XXVIII)

Kościół znajduje się przy dawnym rynku, naprzeciwko dawnego kościoła Jezuitów. Zbudowany został w latach 1631–1636 dzięki fundacji książąt Wiśniowieckich i Zbaraskich. Do 1773 r. pełnił funkcję świątyni parafialnej, później parafię przeniesiono do kościoła pojezuickiego. W 1832 r. klasztor uległ likwidacji, a kościół przekształcono w **sobór prawosławny pw. św. Mikołaja**.

¹⁵ *Wołyń – ocalić od zapomnienia*, oprac. L. Popek, Lublin 1997, s. 77, fot. 151: „Krzemieniec – domy przed kościołem licealnym”.

¹⁶ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 372–373.

Jest to trójnawowa bazylika z niskimi nawami bocznymi i wysokim przedsionkiem oraz pięciobocznie zamkniętym prezbiterium z pojedynczą zakrystią. Z prawej strony do nawy głównej przylega czworoboczna kaplica, nakryta kopułą. Jest to najstarsza część budowli – renesansowa kaplica, ufundowana przez królową Bonę w 1539 r. Nawa główna i prezbiterium pochodzą z pierwszej połowy XVII w., a nawy boczne i przedsionek – z połowy XVIII wieku, kiedy dokonano przebudowy¹⁷.

Kościół Reformatów

Dawny klasztor Reformatów to obecnie prawosławny monaster żeński pw. Objawienia Pańskiego. Klasztor ufundował w 1750 r. wojewoda poznański Stanisław Potocki, a budowę ukończono ok. 1760 r. W 1807 r., w związku z przejęciem budynków klasztoru bazylińskiego przez Gimnazjum Wołyńskie, reformaci zostali przeniesieni do Dederkał Wielkich, a ich klasztor zajęli bazylianie. Po likwidacji unickiego zakonu bazylianów w 1839 r. budynki zajęło duchowieństwo prawosławne, a kościół zamieniono w cerkiew. Od 1865 r. osiedli tu mnisi prawosławni. W okresie międzywojennym przy monasterze znajdowała się siedziba biskupa prawosławnego i działało seminarium duchowne. W 1953 r. władze radzieckie zamknęły monaster, w jego budynkach ulokowano szpital, a świątynię zamieniono w salę sportową. W 1990 r. zwrócono ją prawosławnym, w tym samym roku ulokowano tu żeński klasztor.

Kościół zaprojektował Antonio Castelli. Jednonawową świątynię wybudowano na planie prostokąta, z wydłużonym, prostokątnie zamkniętym prezbiterium i pojedynczą zakrystią. Architektura nosi cechy skromnego baroku. Nad prezbiterium wznosi się niewielka sygnaturka¹⁸.

Il. 38. Krzemieniec. Widok z Góry Bony na północną część miasta z dawnym kościołem Reformatów (w centrum) i cerkwią pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (z prawej strony)

¹⁷ Tamże, s. 371.

¹⁸ Tamże, s. 370.

Cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego

Jest to niewielka drewniana budowla, wzniesiona w 1886 r. w stylu rosyjsko-bizantyjskim. Ma typową kompozycję czterodzielną, z trójkondygnacyjną wieżą z przodu i nawą nakrytą kopułą o ośmiobocznym bębnie. Odznacza się bogactwem detali fasady rzeźbionych w drewnie¹⁹.

Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej

Na początku XX w. zbudowano – w stylu rosyjsko-bizantyjskim – dawną cerkiew garnizonową z czerwonej cegły, z typowymi dla tego stylu ozdobami, takimi jak kokoszniki, przyścienne kolumnienki, szerokie pasy fryzu. Nawę wieńczy nieproporcjonalnie mała kopułka, a z przodu wznosi się wysoka wieża²⁰.

Synagoga

Zbudowana w XIX w., prostokątna, parterowa budowla, z półkoliście zamkniętymi oknami i półkolistymi frontonami na szczytach, zatraciła dziś cechy stylowe. Obecnie mieści się w niej dworzec autobusowy²¹. W Krzemieńcu istniała jeszcze druga, tzw. Wielka Synagoga oraz funkcjonowały liczne niewielkie domy modlitwy, które spłonęły podczas zagłady getta żydowskiego. Z zabytków kultury żydowskiej warto wspomnieć o cmentarzu żydowskim, którego początki są datowane na XVI w. Jest on bardzo malowniczo położony na stoku góry. Zachowało się ok. 1000 nagrobków, najczęściej z białego piaskowca, nieliczne z bazaltu. Po wymordowaniu żydowskiej ludności miasteczka w czasie II wojny światowej cmentarz służył jako pastwisko dla bydła. W ostatnich latach został ogrodzony i uporządkowany. Napisy na nagrobkach sporządzono w języku hebrajskim z trzema wyjątkami: jeden po rosyjsku i dwa nagrobki z inskrypcją po polsku: Sary Halperin z d. Ejdis (zm. 1935) oraz Chany Gesi Zygiel (1902–1939)²².

Il. 39. Krzemieniec. Synagoga (obecnie dworzec autobusowy)

¹⁹ Tamże, s. 369.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

²² *Krzemieńskie nekropolie*, oprac. B. Marcisz, S. Rudka, Warszawa 1999, s. 133–135.